

Liturgia semper reformanda

Teologické a antropologické výzvy pro evangelickou liturgiku¹

Tabita Landová

Liturgia semper reformanda. Theological and Anthropological Challenges for Protestant Liturgics

The Reformation churches are based on the rule of permanent renewal according to the God's word. How does the "Evangelical Church of Czech Brethren" (ECCB) reflect upon this requirement in liturgics? Which principles are important for critical reflection on liturgy and for preparation of liturgical books? The contemporary liturgics faces many anthropological as well as theological challenges. However, in the last decades, practical anthropological approaches seem to dominate the field, whereas the theological perspective is rather pushed aside. By the same token, such situation concerns the principles that are decisive for preparation of the new agenda of ECBB. Therefore, we should finally embark upon critical re-examination of the current approaches and deal not only with the questions such as "How to do liturgy?", but also with principal theological questions such as "What is liturgy?". It is necessary to reflect on ambiguous nature of liturgical work that strives to manage something that is, in principle, far from being manageable by human activity.

Požadavek obnovy bohoslužebného života církvi je logickým domyšlením zásady *ecclesia semper reformanda*. Stávající podoba liturgie nemá být normou sobě samé, nýbrž má být neustále obnovována. Ovšem podle jakých kritérií a principů máme posuzovat liturgickou praxi a navrhovat její obnovu?

Plné znění citovaného výroku nám dává vodítko: *ecclesia reformata, semper reformanda secundum verbi Dei*.² Obnovená církev se má i nadále obnovovat podle Božího slova. Chápeme-li tento výrok jako odkaz na *viva vox evangelii*, který k nám zaznívá při výkladu Písma, otevírá se před námi poměrně složitá cesta. Tímto principem se totiž na jedné straně relativizuje

1 Habilitační přednáška přednesená 7. prosince 2018 na ETF UK v Praze a upravená k tisku. Její příprava byla podpořena programem Univerzitní výzkumná centra UK č. 204052.

2 V prostředí reformačních církví tento výrok opírající se o Augustina zpopularizoval reformovaný kazatel Jodocus van Lodenstein (1674), ve 20. století Karl Barth. Ve svém posledním publikovaném textu zásadu připomněl Pavel Filipi (Pojetí církve v reformačních tradicích. Jejich ekumenický potenciál, in: Prokop Brož a kol., *Církev a II. vatikánský koncil: perspektivy současné ekleziologie*, Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2015, 197–205).

zuje autorita liturgické tradice, takže kritérium starobylosti liturgických forem má v reformačních církvích jen velmi omezenou váhu. Na druhé straně nám však Bible nepodává podrobný obraz bohoslužby ani soubor principů, podle kterých ji máme utvářet. Někteří teologové 20. století, Peter Brunner, Vilmos Vajta, Geoffrey Wainwright či u nás Josef Smolík, si proto vzali na pomoc teologii systematickou a pokusili se na základě Písma a s jistým přihlédnutím k tradici formulovat určitou teologii bohoslužby. Ta měla sloužit jako kritérium pro liturgické pořádky. Nevýhodou tohoto přístupu, který se záhy stal terčem kritiky, byl však jeho jednostranný deduktivní postup a odtrženost od konkrétní reality skutečně slavených bohoslužeb.

Ve snaze překonat „dogmatické odcizení“ se pozornost evangelických liturgiků od dob tzv. antropologického obratu v praktické teologii na sklonku 60. let 20. století věnuje zkoumání bohoslužeb z empirické a antropologické perspektivy. Bohoslužba je popisována jako rituál, jehož podstatnou součástí je komunikace prostřednictvím znaků a symbolů.³ Výzkumné otázky se týkají toho, *jak* bohoslužba působí, *jak* ji vnímáme, *jak* rozumíme jejím symbolům a předně *jak* ji udělat, aby rituál byl funkční a došlo k vzájemnému dorozumění. Méně pozornosti pak ovšem připadá otázkám, co je bohoslužba v pohledu teologickém. V důsledcích tak dochází k zásadním posunům v oblasti uplatňovaných principů a kritérií. Pavel Filipi na adresu synchronně-antropologických přístupů kriticky poznamenal: „nejasné kritérium Písma a neautoritativní kritérium tradice bylo upozaděno ve prospěch kritéria účinku. [...] Tento přístup může snad vytvořit ‚teorii‘ bohoslužby, ne však její teologii.“⁴ Sám se o náčrt teologie bohoslužby pokusil v úvodní kapitole své liturgiky, avšak mám za to, že daleko větší ozvučnost v evangelickém prostředí získaly její prakticky orientované kapitoly.

Na pozadí tohoto vývoje se lze ptát: Nedochází upozaděním principiálně teologických otázek v liturgickém diskursu k významnému opominutí, které má dopad i na samotnou praxi evangelických bohoslužeb? Není stále silněji pocíťovaná horizontalizace evangelické bohoslužby mj. důsled-

3 Srov. Werner Jetter, *Symbol und Ritual: antropologische Elemente im Gottesdienst*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978. Tabita Landová, Michaela Vlčková, *Ritual „Imagination in Contemporary Catholicism and Protestantism“*, *Communio viatorum* (2018/1), 97–112.

4 Pavel Filipi, *Pozvání k oslavě: evangelická liturgika*, Praha: Kalich, 2011, 23n.

kem posunů v oblasti principů, s nimiž pracuje liturgická teorie? A naopak, není onen – ve střeoevropské liturgice stále silněji pocítovaný – deficit teologie bohoslužby důsledkem toho, že byl v evangelické bohoslužbě upozaděn zřetel k vertikále? V následujícím zaměřím svou pozornost na jeden z dílčích aspektů liturgické obnovy, totiž na otázku liturgických principů v kontextu přípravy bohoslužebných knih. Hlavním vztažným bodem mých úvah bude práce na agendách v Českobratrské církvi evangelické. Budu přitom postupovat ve třech krocích: (1) Nejprve stručně načrtnu, s jakými principy se pracovalo v dosavadní agendární práci ČCE od dob jejího vzniku, (2) poté podrobím kritické reflexi principy, s nimiž se v prostředí ČCE pracuje dnes, (3) nakonec naznačím několik podnětů pro současnou evangelickou liturgiku a práci na bohoslužebných knihách.

Principy pro bohoslužby v dosavadní agendární práci ČCE

Otázka po normativních liturgických principech provází ČCE od samého počátku její existence. Církve, jejichž spojením ČCE r. 1918 vznikla, si s sebou přinesly odlišné liturgické tradice. Základním půdorysem reformované bohoslužby byla pozdně středověká predikantská bohoslužba zaměřená na kázání, zatímco luterská bohoslužba ve svém základním konceptu vycházela z upraveného pořádku římské mše. ČCE sice přejala zásadu Augsburského vyznání, podle níž „k pravé jednotě církve dostačuje soulad v učení evangelia a ve vysluhování svátostí“, obřady ustanovené lidmi nemusejí být všude stejné.⁵ Současně však záměrem spojených církví bylo dosáhnout určité vnitřní integrace, nikoli pouze administrativního spojení sborů různé konfesní příslušnosti, a proto se vedle jednoty v učení řešila také otázka jednoty v oblasti bohoslužby.⁶

Nová církev se při svém vzniku, jak známo, přihlásila ke dvěma reformačním vyznáním českého původu, k Českému vyznání z r. 1575 a Bratrskému vyznání v úpravě Komenského z r. 1662. V souladu s tím pak první synod ČCE (21.–25. 2. 1921) přímo doporučil vypracování agendy orientu-

5 „Augsburská konfese neboli vyznání víry“, čl. VII, in: Martin Wernisch (ed.), *Knih svornosti: symbolické čili vyznavačské spisy evangelických církví augsburské konfese*, Praha: Kalich, 2006, 54.

6 Pavel Filipi, „Hledání liturgické tváře: Církev českobratrská evangelická v 1. polovině 20. století“, *TREF* 16 (2010/2), 117–124, 117n.

jící se na české reformaci, husitství a Jednotě bratrské.⁷ Podobně se r. 1923 vyjádřil také agendární výbor v rámci „Odboru pro jednotu v bohoslužbě a učení“: „Jde o to, aby agenda byla výrazem křesťanské pobožnosti vůbec a české zvlášť, z níž jsme vyrostli.“⁸ Uvedený záměr však komplikovala neznalost husitské a předně bratrské liturgie. Jednota bratrská byla namnoze vnímána jako církev s kalvínsky jednoduchou liturgií, což nahrávalo stoupencům reformovaných tradic. Tento názor se opíral mj. o podobu bratrských agend ke křtu, večeři Páně, konfirmaci a oddávkám z r. 1612, které r. 1869 nově vydal Josef Kubeš a které dokonce našly určitý ohlas v církvi helvétského vyznání. Bratrský pořádek k večeři Páně byl totiž zařazen jako druhý formulář v reformované agendě z r. 1881.⁹

Je však určitým paradoxem, že na liturgickou tradici Jednoty se mohli odvolávat také zastánci bohatší bohoslužby, usilující o zachování luterských specifik. Podoba bratrské liturgie byla, jak se dnes potvrzuje, mnohem rozmanitější.¹⁰ Již r. 1908 upozorňuje luterský duchovní a profesor praktické teologie ve Vídni Gustav Adolf Skalský na významný liturgicko-teologický spis Lukáše Pražského *Zprávy kněžské* (1527) s výklady a liturgickými formuláři k sedmi (resp. šesti) svátostem.¹¹ Roku 1923 pak již jako duchovní ČCE a první děkan Husovy československé evangelické fakulty bohoslovecké na základě liturgické příručky Jana Blahoslava *Evangelia*, anebo *Čtení svatá, kteráž slovou pašije* (1571) dokládá, že bratrská liturgie byla bohatší, než je obecně známo. Příručka totiž obsahuje mj. zpívané preface opírající se o preface římského kánonu.¹² Hlubší průzkum bratr-

7 Blíže viz Michal Chalupský, „Práce na bohoslužebných knihách Českobratrské církve evangelické do roku 1939“, *TREF* 21 (2015), 67–79, 68.

8 Archivní fond SR ČCE VII D, zápis ze schůze 19. 11. 1923; cit. podle Filipi, „Hledání liturgické tváře“, 120.

9 *Agenda čili způsoby církevního přisluhování pro reformované sbory v Čechách a na Moravě dle usnesení III. evangelického obecného synodu helvétského vyznání z roku 1877*, Vídeň: C. k. evang. vrchní církevní rada, 1881.

10 Blíže Tabita Landová, *Liturgie Jednoty bratrské* (1457–1620), Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014.

11 Gustav Adolf Skalský, „Bruder Lukáš von Prag und die ‚Anweisungen für Priester‘ vom Jahre 1527“, *Zeitschrift für Brüdergeschichte* 2 (1908/2), 1–44.

12 Srov. Gustav Adolf Skalský, „Blahoslavova liturgická příručka“, *Kalich* 8 (1923), 40–47. Nejnověji Eliška Batová, „A Printed Edition of Blahoslav's Gospels in the Context of the Liturgy and Sacral Rhetoric of the Unity of the Brethren“, *Communio viatorum* 59 (2017/3), 265–292.

ské liturgie, který mohl posloužit jako inspirace při hledání liturgické tváře nově vzniklé církve, však Skalský již neuskutečnil.

Jakým způsobem byly realizovány výše naznačené principy v bohoslužebných knihách ČCE, ukazují přípravné *Příručky bohoslužebné* z let 1925 a 1932 a konečně *Knih modliteb a služebností* poprvé vydaná r. 1939, podruhé v přepracování Viktorem Hájkem r. 1953. Obecně lze říci, že úsilí o vnitřní integraci bohoslužebného života ČCE mělo za následek upřednostnění liturgických textů podporujících jednotu církve před texty lutersky či reformovaně vyhraněnými. Došlo však také k úbytku bratrských modlitebních textů. Vývoj bohoslužebných knih do r. 1939 podle hodnocení Pavla Filipiho „vyústil do jakési samostatné ‚českobratrsko-evangelické‘ formy bohoslužebného slavení, očištěné od klasických prvků tradice (včetně reformační české) v maximální míře“.¹³

Tomuto trendu se zčásti pokusila čelit *Agenda ČCE*, připravovaná od r. 1969 a vydaná v letech 1983 a 1986.¹⁴ Ačkoli principy, na kterých je založena, do jisté míry navazují na předchozí, její tvůrci byli odvážnější ve vyvozování konkrétních důsledků. K tomu jistě napomohlo sledování přelomové liturgické reformy v církvi římskokatolické, recepce nových poznatků v oblasti liturgiky¹⁵ a ohled na výsledky ekumenických rozhovorů (1973 *Leuenberská konkordie*). *Agenda ČCE* – stejně jako předcházející agendy – zdůrazňuje zásadu, aby v bohoslužbě bylo rozpoznatelné, co je obecně křesťanské. Na rozdíl od předchozích příruček však volí za základní tvar bohoslužbu s večeří Páně. Nově *Agenda ČCE* usiluje transparentně postihnout rozmanitost liturgických tradic v církvi. Proto předkládá čtyři resp. pět vzorových formulářů, které přiznaně navazují na tradici reformovanou, bratrskou, anglosaskou a luterskou. Díky tomu se do formulářů dostávají i některé prvky z předreformační liturgie, doložitelné již v době nejstarší církve. Bratrská tradice je ovšem výslovně spojována pouze s nejjednodušším formulářem A, který je bez eucharistické modlitby. Za tím se opět ukazuje určitý jednostranný pohled na bratrskou liturgii. Ta přitom za Lukáše Pražského obsahovala obdobu eucharistické modlitby a v poz-

13 Filipi, „Hledání liturgické tváře“, 123.

14 *Agenda Českobratrské církve evangelické: bohoslužebná kniha*, díl 1. a 2., Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983 a 1988.

15 Např. Gregory Dix, *The Shape of the Liturgy*, Westminster: Dacre Press, 1939.

dější době také zpěvy navazující na mešní propria (např. zpívané preface) a ordinaria (např. *Sanctus, Agnus Dei*).¹⁶

Současně se tvůrci *Agendy ČCE* výslovně hlásí k reformačnímu pojetí bohoslužby: „Služby Boží představují střídání Božího i našeho volání a odpovědi.“¹⁷ Rovněž v reformačním duchu a s odkazem na novozákonní rozmanitost zdůrazňují „liturgickou svobodu“ sborů. Předložené pořádky „nechtějí být závazným zákonem“.¹⁸ Sbory si mohou zvolit jeden z nich, užívat různé formuláře anebo kombinovat jejich prvky, ovšem vždy „s pozorným přihlednutím k pokynům direktoria (úvodního vysvětlení) a s vědomím, že každý zde obsažený pořádek představuje organický celek“.¹⁹ Další důraz je položen na aktivní zapojení celého shromáždění – v prvé řadě rozuměním, ale také vnějšími projevy: společnými aklamacemi, písněmi, podílením se na přípravě a průběhu bohoslužeb: čtením z Písma, konáním ohlášek, přímluvné modlitby, sbírky.²⁰

Celkově lze v *Agendě ČCE* spatřovat úsilí o reflektovanou návaznost na reformační pojetí bohoslužeb, snahu o ekumenickou otevřenost a ohled na rozmanitost liturgických stylů v ČCE.

Liturgické principy dnes a jejich reflexe

Na sklonku 20. století se povaha kritérií pro liturgickou práci výrazně proměnila a do popředí se dostala reflexe antropologických aspektů bohoslužby. Z této perspektivy lze *Agendě ČCE* vytknout, že jako jediný zvažovaný komunikační prostředek chápe slovo a nevěnuje více pozornosti komunikaci neverbální. Ovšem nejen tento deficit, nýbrž také výrazně změněná situace po zániku železné opony, proměny v rámci církve, vývoj v oblasti teologie a liturgiky a především proměny jazyka vyvolaly v ČCE potřebu nové agendy. Její přípravou byl pověřen Poradní odbor liturgický ČCE, který na 3. zasedání 32. synodu ČCE v květnu 2009 předložil dokument „Zá-

16 Srov. Landová, *Liturgie Jednoty bratrské*, 216–220, 242–250.

17 *Agenda ČCE* I, 15.

18 *Agenda ČCE* I, 14n: „V naší bohoslužebné tradici, jež dnes nezachovává výrazně žádný z klasických reformačních typů, není možno zavést povinně jednotnou agendu.“

19 *Agenda ČCE* I, 15.

20 Snahu o větší zapojení shromáždění do bohoslužby nacházíme ovšem již u starších bohoslužebných příruček, např. v případě zavedení společné recitace Modlitby Páně.

sady práce PO liturgického při přípravě nových bohoslužebných pořádků“. ²¹ Tyto zásady, které synod přijal v usnesení č. 27, ²² jsou do velké míry inspirovány principy formulovanými v agendě německých evangelických církví *Evangelisches Gottesdienstbuch* (1999). ²³ Inspirací byla také tvorba agendy reformovaných církví *Reformierte Liturgie*. ²⁴ Téměř po deseti letech práce byly na 4. zasedání 34. synodu v Litomyšli (31. 5. 2018–2. 6. 2018) předloženy nové „Bohoslužebné formuláře“ a na základě usnesení synodu č. 34 ²⁵ rozeslány farářům a sborům k důkladnému projednání. ²⁶

2.1 Liturgické principy připravované agendy ČCE

Liturgické principy, vyjádřené v „Zásadách práce PO liturgického“ z r. 2009, se pokusím shrnout v šesti bodech. ²⁷

V čele liturgických principů stojí stručně načrtnuté pojetí bohoslužeb zdůrazňující jejich eschatologickou povahu. Bohoslužba je chápána jako „výraz naděje, která se nespokojuje se stávající skutečností, ale očekává její proměnu Kristovou mocí. Společenství sboru zastupuje ty, kteří spolu s celým stvořením v tísní a nářku touží po proměně, a přijímá pro sebe i pro ně ujištění o tom, že Bůh plní své sliby a uvede ve skutek naše vysvo-

21 *Tisk* č. 18/4, 3. zasedání 32. synodu ČCE, 15.–17. 5. 2009 (dále cit. jako „Zásady“); poskytnuto Ústřední církevní kanceláří SR ČCE; on-line nedostupné.

22 Dostupné in: <https://www.ustredicce.cz/clanek/6240-Usneseni-4-zasedani-34-synodu-CCE/index.htm>; vyhledáno 30. 10. 2018.

23 *Evangelisches Gottesdienstbuch: Agende für die Evangelische Kirche der Union und für die Vereinigte Evangelische-Lutherische Kirche Deutschlands*, Berlin: Evangelische Haupt-Bibelgesellschaft, ³2003, 15–17. Poradnímu odboru liturgickému ČCE je r. 2008 představil Ladislav Beneš, jak dokládá jeho dokument „Poznámky a úvahy k liturgické práci“, Příprava (pracovní text) pro jednání PO liturgického v Praze 23. 6. 2008, in: http://www.evangnet.cz/materialy/liturgie/formulare_pol/654-poznamky_a_uvahy_k_liturgicke_praci; vyhledáno 30. 10. 2018.

24 Radmila Včelná, „Zpráva o činnosti PO liturgického“, in: *Tisk* č. 18/4, 3. zasedání 32. synodu ČCE, 15.–17. 5. 2009, 1. Viz Peter Bukowski, *Reformierte Liturgie: Gebete und Ordnungen für die unter dem Wort versammelte Gemeinde*, Wuppertal: Foedus, 1999.

25 Dostupné in: <https://www.ustredicce.cz/clanek/6240-Usneseni-4-zasedani-34-synodu-CCE/index.htm>; vyhledáno 30. 10. 2018.

26 „Bohoslužebné formuláře“, dostupné in: <https://www.ustredicce.cz/data/f/F/I/Nove-bohosluzebne-formulare.pdf>; vyhledáno 30. 10. 2018.

27 Samotný text „Zásad“ je rozčleněn jiným způsobem do sedmi bodů, liturgických principů se týkají body 3 až 6.

bození“.²⁸ Vedle dimenze eschatologické se do popředí zřetelně dostává pojetí bohoslužeb jako odpovědi společenství církve na Boží jednání: „Církev účastníci se bohoslužebného děje je oslovena Božím jednáním a jako společenství na toto jednání odpovídá.“²⁹ Bohoslužby jsou pojímány jako oslava, jejímž subjektem je celá shromážděná obec věřících; „všichni jsou *hoi leiturgoi*“. Tento důraz jde ruku v ruce s požadavkem aktivního zapojení shromáždění do bohoslužebného dění, které je zaměřeno na budování společenství.

S tím souvisí zásada, že jazyk bohoslužby nemá mít exkluzivní povahu, nýbrž má zohledňovat rozmanitost účastníků. A nejen mluva, ale celý „bohoslužebný děj má vykazovat přehlednost přístupnou i pro účastníky, jimž je církevní prostředí cizí.“³⁰

Nově se mezi principy chystané agendy objevuje přihlídnutí k estetické stránce bohoslužby. Bohoslužba je dění, které účastníci vnímají všemi smysly, a proto je třeba věnovat pozornost také „prostoru a prostředí, v němž se koná, jeho uspořádání, vzhledu, světelným podmínkám, akustickým vlastnostem“.³¹

Napětí mezi tradičními a novými liturgickými prvky/texty se řeší poukazem na to, že bohoslužba je místem, kde se má rovnocenně propojovat obojí ve vzájemné interakci: staré i nové, tradice a inovace, prvky ordinaria, které jsou nezbytné pro zachování stability bohoslužebných struktur, a propria, v nichž přichází ke slovu aktuální zřetel.³²

Jelikož se evangelická bohoslužba vždy vztahuje k celé Kristově církvi, má mít na zřeteli také „ekumenické hledisko“. Má navazovat „na to, jak svou bohoslužbu slavila Kristova církev v průběhu mnoha staletí a velmi mnoha generací, i na to, jak ji slaví po celém světě v přítomnosti“.³³

V neposlední řadě má chystaná agenda „poskytnout možnost a návod (uspořádaného) obměňování prvků (moduly) v rámci celkové bohoslužebné struktury“.³⁴ Jakkoli je zde tato zásada formulována kuse, bez vysvětlení motivů, naznačení celkové struktury i bez objasnění pojmu „moduly“,

28 „Zásady“, 3.

29 Tamtéž.

30 Tamtéž, 4.

31 Tamtéž, 3.

32 Tamtéž.

33 Tamtéž, 2.

34 Tamtéž, 4.

lze jí rozumět jako úsilí o integraci bohoslužebných forem do konfesijně neutrálního útvaru evangelické bohoslužby, jejíž jednotu má utvářet právě stabilní základní struktura, připouštějící řadu rozmanitých variací.³⁵ Na podobném principu je založena také německá agenda *Evangelisches Gottesdienstbuch*, jen s tím rozdílem, že pracuje se strukturou čtyřčlennou.³⁶

2.2 Upozadění teologie bohoslužby

Jelikož úlohou liturgiky není jen tvorba kritérií pro kritickou reflexi stávající bohoslužebné praxe, ale – uplatníme-li zásadu *semper reformanda* – také reflexe vlastní kritériální práce, připojím k naznačeným principům několik postřehů. Přitom pokládám za užitečné přihlédnout k diskuzi vedené v prostředí německé liturgiky. Ta má totiž tu výhodu, že již dvacet let může v praxi sledovat faktické dopady agendy založené na podobných principech.

Jedním z nápadných rysů „Zásad“ pro novou agendu ČCE a návrhu „Bohoslužebných formulářů“ s komentářem je upozadění teologie bohoslužby. Výraz „teologie bohoslužby“ lze přitom chápat dvojím způsobem. Jako genitiv subjektu označuje teologii obsaženou v bohoslužbách; jako genitiv objektu značí naše teologické chápání události bohoslužby.³⁷ Hovořím-li zde o upozadění teologie bohoslužby, mám na mysli právě tento druhý význam. Obzvláště v nejnovějších dokumentech, rozeslaných do sborů ČCE, velmi citelně chybí teologická reflexe o tom, co je bohoslužba, a zřetelné vyjádření toho, že liturgie je nejen společným slavením celého shromáždění, které je jeho subjektem, ale také událostí, která se odehrává v očekávání na Boží přítomnost, oslovení a jednání v bohoslužbách.

Výchozím bodem stručného náčrtu evangelické teologie bohoslužby by mohlo být např. Lutherovo známé dictum z kázání v Torgau o bohoslužbě jako vzájemné komunikaci mezi Bohem a shromážděním, anebo zaslíbení

35 Tato struktura má pět částí, jak ukazuje tabulka v pozdějším dokumentu „Bohoslužebné formuláře“, a zahrnuje: 1. úvodní část, 2. službu Slova, 3. službu stolu Kristova, 4. přímlybné obecenství a 5. závěr.

36 Struktura zahrnuje: 1. otevření a vyzývání, 2. zvěstování a vyznání, 3. večeři Páně, 4. vyslání a požehnání.

37 Alexander Deeg, „Das äussere Wort und seine liturgische Gestalt: Zur Bedeutung der Theologie für die Liturgiepraxis“, in: I. Mildnerberger, W. Ratzmann (eds.), *Was für ein Stück wird hier gespielt? Zur Theologie des Gottesdienstes*, Leipzig: EVA, 2011, 121–145, 124n.

Kristovy přítomnosti tam, kde se dva neb tři shromažďují v jeho jménu (Mt 18,20). Ve světle tohoto zaslíbení pak bohoslužba může být pojata jako dění, v němž figuruje – vedle subjektu lidského – i subjekt božský.

Ani jeden z uvedených poukazů však v oficiálních materiálech k připravované agendě ČCE nedostává prostor. Místo toho převažuje jednostranná orientace na otázky utváření bohoslužby. Uvědomíme-li si, že dokument „Bohoslužebné formuláře“ byl zaslán do sborů jako podklad pro zahájení hlubšího rozhovoru o podobě bohoslužeb, je absence teologického pohledu více než závažná. Koncentraci na praktické otázky, „jak se dělá bohoslužba“, „jak se dělá sbor“ etc., ostatně můžeme v životě ČCE sledovat již delší dobu. Přitom již r. 2008 napsal Jaroslav Vokoun k otázce liturgické obnovy velmi trefně: „Dříve než se začneme zabývat liturgickými formami, měli bychom si ujasnit teologii bohoslužby.“³⁸ Současná situace však příliš nenasvědčuje tomu, že by tato slova nalezla ohlas.

Zmíněný deficit teologie bohoslužby ovšem není jev izolovaný. Jde ruku v ruce s určitou horizontalizací liturgické praxe, která nezasahuje pouze prostředí ČCE. V posledním desetiletí tento jev vnímají liturgičtí teologové napříč konfesemi a pokoušejí se jednostranně vychýlené kyvadlo vrátit do rovnovážné polohy. Podle kanadské profesorky liturgiky a anglikánské duchovní Lizette Larson-Miller je třeba vyvážit pojetí, že liturgie je něco, co ‚my‘ děláme, důrazem na to, že bohoslužba je místem, na kterém Bůh jedná s námi. Důraz na bohoslužbu jako jednání celého shromáždění je třeba uvést do rovnováhy s důrazem na vertikálu a božsko-lidský dialog.³⁹ Podobná slova zazněla také r. 2017 na kongresu *Societas liturgica* v Lovani z úst jejího tehdejšího prezidenta, katolického teologa Martina Stuflessera, který zde hovořil o hledání střední cesty mezi jednostranným důrazem na Boží transcendenci, ústícím v klerikální slavení liturgie, a jednostranným důrazem na Boží imanenci, podtrhujícím sdílené kněžství všech věřících a přístupnou liturgii.⁴⁰

38 Jaroslav Vokoun, „Setkání s biblickým Bohem v liturgii (k šancím a rizikům evangelické bohoslužby)“, *Theologia vitae* 1 (2008/2), 197–204. Týž, Bausteine für eine künftige Theologie des Gottesdienstes nach dem Psalmbuch, *Prosfora/Prospora No 1, Formen des Gottesdienstes in den Ost- und Westkirchen*, Lviv/Lemberg 2005, 52–57.

39 Lizette Larson-Miller, *Sacramentality Renewed: Contemporary Conversations in Sacramental Theology*, Collegeville, MN: Liturgical Press, 2016, 37.

40 Martin Stuflesser, „...so that what we now celebrate in signs, we may one day possess in truth.“ Observations on the theology of sacraments and sacramentality in an ecu-

2.3 Liturgicko-dějinná amnézie a otázka liturgického stylu

Dalším z rysů, které jsou typické pro současnou agendární tvorbu v ČCE, je snaha o ekumenickou otevřenost vůči rozmanitým liturgickým tradicím uvnitř ČCE i v jiných církvích napříč staletími. Konkrétně „Zásady“ „s ohledem na věroučnou tradici“ ČCE doporučují „inspiraci z oblasti světového luterství i reformovaných církví, zvláště pak těch, které v nedávné době vydaly nové bohoslužebné knihy, jakož i u velkých liturgických tradic (katolické, pravoslavné, anglikánské)“.⁴¹

Jakkoli toto doporučení ukazuje na důležité aktuální zdroje možné inspirace, nevyjasněným zůstává sebepochopení liturgické identity ČCE a vztah k domácí liturgické tradici české reformace, o níž ani v jednom z obou oficiálně přijatých dokumentů nezazní jediná zmínka. Tomu lze rozumět na jedné straně tak, že tvůrci nové agendy jsou dokonale prosti povrchního národoveckého patosu, který byl ČCE vytýkán v období jejího vzniku. Na druhé straně to však lze chápat i tak, že teologické a liturgické dědictví české reformace je v dnešní ČCE v lepším případě zapomenuto, v horším případě vnímáno jako bezvýznamné, a to navzdory tomu, že v posledních letech přineslo bádání o liturgii a hymnologii Jednoty bratrské nové poznatky odkrývající její těsnější spjatost s tradičními formami.⁴²

Historická amnézie v dokumentu „Bohoslužebné formuláře“ je patrná také v tom, že ve vysvětlení ke dvěma navrhovaným formulářům chybí preciznější pojmenování liturgických tradic, na něž formuláře navazují. Předkládaný prostší formulář „A“ je charakterizován pouze jako navazující na stejnojmenný formulář v *Agendě* z r. 1983, bohatší formulář „E“ jako navazující na „tradiční podobu evangelické bohoslužby“ (co tím je míněno, se čtenář může jen domýšlet).⁴³ Německá agenda je sice transparentnější, když první ze dvou uvedených formulářů (*Grundform I*) představuje jako navazující na luterstvím přetvořenou mešní tradici, druhý (*Grundform II*) jako navazující na tradici tzv. predikantské bohoslužby pěstovanou v jihoněmeckých sborech a církvích reformovaného typu.⁴⁴ Zároveň však také nivelizuje konfesijní identitu bohoslužeb luterských, reformova-

menical context (Presidential Address), *Studia Liturgica* 48 (2018), 1–22, 20.

41 „Zásady“, 4.

42 Nejnověji např. Eliška Batová, *Písně bratra Jana Augusty: Druhá tvář bratrské hymnografie*, Praha: KLP, 2018.

43 „Bohoslužebné formuláře“, 2.

44 *Evangelisches Gottesdienstbuch*, 24

ných a unionovaných církví, když zcela samozřejmě hovoří o „evangelické bohoslužbě“.⁴⁵

Uvedený trend lze podle mého názoru pokládat za doprovodný znak snahy integrovat rozmanité liturgické tradice do jedné základní struktury. Jakkoli je cíl tohoto počínání – najít určitou společnou bázi pro bohoslužebnou praxi – žádoucí, nelze se ubránit dojmu, že daní za model „bohoslužby jako skládačky“ je setření svérázu historicky vzniklých liturgických stylů, nedostatečný zřetel k dramaturgii bohoslužby a problém s její rozpoznatelností.

V této souvislosti je zajímavé přihlédnout ke zkušenostem s uvedeným modelem v německých církvích. Již řadu let se zde otevřeně hovoří o tom, že se tato idea neosvědčila.⁴⁶ Myšlenka, že zprostředkování základní struktury bohoslužby přispívá k zakoušení jednoty evangelické bohoslužby, má totiž v praxi paradoxní dopad: „sjednocující struktura v důsledcích de facto posiluje diverzifikující tendence“.⁴⁷ Studie o recepci nové agendy ukazuje, že místo kýžené jednoty zavládla v oblasti bohoslužby ještě větší diverzita.⁴⁸ Jako problematický se jeví především předpoklad, že účastníci vnímají a prožívají bohoslužbu jako strukturu. Ukazuje se, že lidé při bohoslužbě neprožívají abstraktní struktury, ale smyslově vnímatelné jevy (*Gestalten*). Zakoušení akustických vjemů (zvuků, slov, hudby, ticha) a vizuálních vjemů (pohybů v prostoru, gest, obrazů) vytváří vždy nové strukturování v myslích účastníků, jak v dávných debatách o struktuře opakovaně zdůrazňoval již Karl-Heinrich Bieritz.⁴⁹ V praxi proto nejde o to přivést účastníky k tomu, aby nutně vnímali abstraktní strukturu bohoslužby (švy mezi jednot-

45 Klaus Raschzok, „Evangelisch-Lutherische liturgische Identität. Zur Frage einer konfessionskulturellen gottesdienstlichen Wahrnehmungsperspektive“, in: A. Deeg, Ch. Lehner (eds.), *Ekklesiologische Spiegelungen: Wie sich die Kirchen wiederfinden in der Liturgie*, Leipzig: EVA, 2016, 31.

46 Alexander Deeg, „Sehnsucht nach Einheit oder Lob der Vielfalt? Auf dem Weg zu einer neuen ‚Agende‘ für die evangelischen Kirchen in Deutschland“, in: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 53 (2014), 9–33, 12.

47 *Evangelisch-lutherische liturgische Identität: Texte aus der VELKD* 169 (2014), 18.

48 Claudia Schulz, Michael Meyer Blanck, Tabea Spiess (eds.), *Gottesdienstgestaltung in der EKD. Ergebnisse einer Rezeptionsstudie zum „Evangelischen Gottesdienstbuch“* von 1999, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2011, 50–52, 273n.

49 Karl-Heinrich Bieritz, „Struktur: Überlegungen zu den Implikationen eines Begriffs im Blick auf künftige Funktionen liturgischer Bücher“, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 23 (1979), 32–52.

livými částmi není nutno prvoplánově zdůrazňovat), nýbrž je třeba usilovat o strukturu vedené prožívání bohoslužebného dění, tedy aby účastníci bohoslužby vnímali především obsah a význam jednotlivých částí. Struktura je především pracovním nástrojem liturgů a liturgiků.

V německých diskuzích se v této souvislosti vynořila také otázka, nakolik je důležité mít určitý „liturgický styl“. Jelikož některé církve – zejména církve luterské – citlivěji vnímají svou liturgickou identitu, projevují zájem o zřetelnější zachování určité liturgicko-teologické specifičnosti, která se v důsledku velkého množství variací umožněných agendárními pořádky v praxi snadno vytrácí. Proto se již nyní na rovině německých zemských církví zvažuje vypracování regionálních agend a vedou se debaty o jejich budoucí podobě. Výhledy do budoucna odhadují, že „sjednocené agendy spíše ztratí na významu a porostou a upevní se regionální diference“.⁵⁰

2.4 Sbor jako subjekt bohoslužby a jeho aktivní účast

Další otázkou je, nakolik je princip jedné základní struktury s možnostmi řady variací v souladu s kritériem, podle něhož je bohoslužba odpovědností a účastí celého sboru. Lze se totiž ptát, zda role faráře není v důsledku ještě více zdůrazněna, neboť je to právě on, kdo má rozhodující autoritu nad výslednou podobou bohoslužeb. Obzvláště u angažovaných farářek a farářů či liturgiků a liturgiček pak někdy dochází k tomu, co lipský praktický teolog Alexander Deeg označuje jako „liturgické běsnění“ (*Wut des Gestaltens*). Touha po mimořádném liturgickém ztvárnění vede k tomu, že farář přestává celou bohoslužbu, vyhledává nová slova a nové rituály. Na konci bohoslužby je pak člověk uchvácen anebo také znechucen tím, co liturg vytvořil, nicméně v každém případě daleko od dění, které vytváří tajemství bohoslužby.⁵¹

To je podnětem k zamyšlení nad fungováním liturgické autority vůbec. V evangelickém prostředí se jedná o poměrně komplexní strukturu vztahů a formativních vlivů. Ve směru vertikálním se odehrává komunikace mezi sborem a Bohem, na horizontální rovině je bohoslužba děním, na němž se podílejí farář–sbor–agenda, a to v určitém místě a čase. Všichni aktéři přitom prošli či procházejí určitou liturgickou formací. Také agenda je důsledkem práce liturgických komisí, kde jsou opět lidé formováni různými vlivy.

⁵⁰ Raschzok, „Evangelisch-lutherische liturgische Identität“, 18.

⁵¹ Deeg, „Sehnsucht nach Einheit“, 17n.

Úlohou liturgiky pak je zabývat se pohledem do problematických mocenských struktur, to znamená, kdykoli je liturgická tradice příliš sebespokojená, otevírat širší horizonty do minulosti a do ekumény, v případě jednostranné koncentrace na horizontální komunikaci upozorňovat na vertikální dimenzi, v případě zahleděnosti do sebe otevírat pohled ke světu atd.⁵² Souzním s názorem, že v dnešní situaci je úkolem liturgiky, aby pomohla sborům objevit, že jsou subjektem bohoslužby vztahujícím se k vertikální realitě, již farář nemůže vytvořit, ale může jí bránit přemírou své subjektivity.⁵³

Rovněž je otázkou, jak vůbec rozumět výrazu „aktivní účast“ celého sboru, který je postaven na špici liturgických principů chystané české agendy i její německé předchůdkyně. Za důležité pokládám připomenutí bonnského praktologa Michaela Meyer-Blancka, že *actuosa participatio* není kategorie z oblasti teorie jednání, nýbrž kategorie z teorie vnímání.⁵⁴ Nejde tu primárně o vnější aktivní zapojení všech účastníků do bohoslužebného dění (o to jde až ve druhém sledu), nýbrž o základní postoj, který zaujímají účastníci bohoslužeb, postoj modlitby. Jednotlivé liturgické úkony (prvky) mají společné to, že stojí nebo padají s umožněním tohoto postoje. Modlitební postoj, v němž věřící aktivně vnímají svou pasivitu před Bohem, je přitom možno zaujmout prostřednictvím různých forem. Proto mají konkrétní alternativy liturgického jednání v zásadě druhotný význam. Všechny totiž v určité dramaturgii rozvíjejí jedno a totéž, ať již prostřednictvím zpěvů *Kyrie* a *Gloria*, hudebním ztvárněním, anebo prostřednictvím kázání, které se k modlitbě reflexivně vztahuje a opět k ní podněcuje.⁵⁵

3. Výzvy pro evangelickou liturgiku a práci na bohoslužebných knihách

Z podnětů pro současnou evangelickou liturgiku a práci na bohoslužebných knihách chci na závěr podtrhnout několik bodů:

52 Alexander Deeg, „Authority and Liturgical Formation. About a Reformational Dream, a Complex Set of Relationships, and a Play Worth Playing“, *Studia Liturgica* (2016), 120–143, 132.

53 Tamtéž, 138.

54 Michael Meyer Blanck, *Agenda*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2013, IX.

55 Tamtéž, X.

3.1 Návrat ke zdroji liturgie – teologie bohoslužby – bohoslužba kontinuální s tradicí

Bohoslužba je událostí, která otevírá cestu k naději a proměně. Eschatologický a transformativní rozměr bohoslužby je přitom úzce spjat s jejími obsahovými zdroji. Pokud bychom pouze inovovali výrazové a liturgické formy – ať již ve snaze o přiblížení současné kultuře anebo naopak ve snaze o větší uplatnění tradičních prvků – snadno sklouzneme k liturgickému formalismu. Evangelická liturgika by se měla neustále vracet k primárnímu zdroji liturgie, jímž je Písmo.

Biblické texty mají jakožto *verbum externum* potenciál podněcovat k proměně našeho smýšlení a praxe, a tudíž i k proměně našich bohoslužeb. Ostatně právě předávání biblické tradice v životě sborů lze spolu s Gordonem Lathropem chápat jako podstatu procesu liturgické obnovy.⁵⁶ Záměrně se tak vracím do bodu, z něhož jsem na začátku vyšla: *ecclesia reformata reformanda secundum verbi Dei*. Chceme-li, aby naše bohoslužby nesloužily jen jako nástroj k potvrzování *statu quo*, ale abychom v nich zakoušeli evangelijní osvobození, budování společenství církve a příslib naděje pro celé stvoření, pak musí být v živém kontaktu s jazykem, obrazy a myšlenkovým světem Bible.

Zřetel ke zdroji liturgie v Písmu zároveň připomíná, že při práci na principech pro bohoslužbu je třeba věnovat pozornost nejen jejím antropologickým aspektům, ale také její teologii.⁵⁷ Metodicky je při jejím rozvíjení možno postupovat buď induktivně: psát teologii na základě slavených bohoslužeb, anebo deduktivně: z perspektivy normativních teologických výpovědí reflektovat praxi bohoslužby. V návaznosti na Charlese Sanderse Peirce se však nabízí ještě třetí cesta, a to metoda tzv. abdukce. Jedná se o kreativní způsob myšlení, který umožňuje objevovat nové teorie a hypotézy s využitím indukce a dedukce ve vzájemné dynamické in-

56 Blíže Gordon Lathrop, *The Four Gospels on Sunday: The New Testament and the Reform of Christian Worship*, Augsburg Fortress 2012.

57 Inspirativní je seznámení se severoamerickou liturgickou teologií; viz Klaus Raschzok (ed.), *Nordamerikanische Liturgische Theologie*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2017. Dorothea Haspelmath-Finatti, „Theologia Prima. Liturgical Theology as an Ecumenical Challenge to Lutheran Worship Practice“, *Dialog: A Journal of Theology*, Vol. 48, Nu. 4 (2009), 374–379. Táž, *Theologia Prima. Liturgische Theologie für den evangelischen Gottesdienst*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014.

terakci.⁵⁸ Rozvíjet teologii bohoslužby abduktivním způsobem znamená předložit teologické věty o podstatě a smyslu bohoslužby a jejich význam a nosnost ověřovat jak na rovině liturgické teorie, tak ve vztahu ke konkrétní liturgické praxi. Jinými slovy, abduktivní způsob rozvíjení teologie bohoslužby předpokládá, že bohoslužba představuje jak pramen, tak objekt teologie.⁵⁹

Chybět by ovšem neměla ani perspektiva historická, která je nezbytná pro porozumění současné podobě bohoslužby stejně jako pro odpovědné utváření její podoby budoucí. Reflexi vlastní liturgické identity v konkrétním dějinném kontextu pokládám za nezbytnou součást úsilí o bohoslužbu „kontinuální s tradicí“, která bude přistupovat k historicky vyrostlé podobě bohoslužby s úctou, ale současně kreativním způsobem v souladu s gramatikou biblicko-teologické tradice.⁶⁰

Za pozoruhodný příklad principů, v nichž se spojují všechny uvedené aspekty, pokládám *Principles for Worship* amerických luteránů z r. 2002.⁶¹ Materiál, který posloužil jako příprava pro tvorbu nové agendy, tematizuje čtyři aspekty křesťanského shromáždění: jazyk, hudbu, kázání a bohoslužebný prostor. Metodicky je každé téma rozebráno v trojkroku: principy, pozadí, aplikace. „Principy“ vyjadřují ve stručných tezích klíčová porozumění a praxi bohoslužeb; „pozadí“ (*backgrounds*) nabízejí historické perspektivy a teologická vysvětlení; „aplikace“ představují některé zvláštní příklady praxe, která může být odvozena z principů. Jejich povaha je spíše deskriptivní než preskriptivní.

V našem kontextu je pozoruhodné, že od prvního principu, který konstatuje skutečnost Božího mluvení, se klene oblouk přes Písmo jako zdroj jazyka bohoslužby k principu liturgické účasti celého shromáždění. Návodné je také to, že debata o bohoslužbách zde nezačíná od návrhu konkrétních liturgických formulářů – to je až poslední krok celého procesu –, ale od rozhovoru o základních principech, jejich významu a praktických důsledcích.

58 V systematické teologii metodu abdukce uplatňuje např. Wilfried Härle.

59 Alexander Deeg, *Das äußere Wort und seine liturgische Gestalt. Überlegungen zu einer evangelischen Fundamentalliturgik*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012, 65–71.

60 K pojmu „kontinuální s tradicí“ viz Raschzok, „Evangelisch-Lutherische liturgische Identität“, 58–65.

61 Dostupné na https://download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/Principles_for_Worship.pdf; vyhledáno 28. 10. 2018.

3.2 Vědomí úkolu a mezí liturgické práce

V práci na principech pro tvorbu nových liturgických pořádků je třeba reflektovat, že dění, o které v bohoslužbách jde, setkání s Kristem a jeho proměňující mocí, není navoditelné sebelepším liturgickým formulářem. Bohoslužba je událostí Boží přítomnosti, která se nám zároveň vymyká, setkáním s přítomnou nepřítomností.⁶² To znamená, že Kristus se s námi v bohoslužbách setkává bez ohledu na to, zda jsou bohoslužby liturgicky prosté či bohaté, liberální či konzervativní. Odtud plyne potřeba respektu k zděděným bohoslužebným formám, s jejichž pomocí lidé činili zkušenosti s živým Bohem již dávno před námi.⁶³

Současně však je úkolem církve a liturgiky stále znovu promýšlet to, co se při bohoslužbách děje a jakým způsobem můžeme tomuto dění, které se vymyká liturgické disponovatelnosti, propůjčit transparentní výraz. V tom spočívá podle Michaela Meyer-Blancka „agendární paradox“: „Bohoslužebný pořádek má pořádat to, co kategoriálně pořádat nelze, nýbrž je jen předmětem zdůvodněného očekávání.“⁶⁴

Toto vědomí úkolu liturgického práce i jejích mezí vnáší do liturgiky rozměr pokory a pomáhá vyvarovat se liturgického legalismu. Podle téhož autora by toto vědomí dokonce mělo být vyjádřeno v samotných bohoslužebných knihách, neboť jedině tehdy, jsou-li agendy tvořeny se zřetelem k axiomu nedisponovatelnosti, mohou vznést nárok na to, aby je sbory vzaly vážně.

S tím úzce souvisí i požadavek transparentní argumentace. Při práci na liturgických principech a knihách je třeba se vyvarovat zjednodušujících preskriptivních tvrzení, jako by existovala jedna správná podoba bohoslužby. Je třeba odhalovat zdánlivé argumenty a bránit předčasným závěrům, které vznikají tehdy, když se na základě empiricky zjistitelných skutečností příliš rychle utvářejí normativní výpovědi. Jedině tak je umožněn liturgický diskurs.⁶⁵

62 Deeg, *Das äussere Wort*, 435n.

63 Deeg, „Sehnsucht nach Einheit“, 18.

64 Meyer-Blanck, *Agenda*, 16.

65 Deeg, „Authority“, 128.

3.3 Bohoslužba jako oslava, volání a očekávání

V rámci samotné teologie bohoslužby pak pokládám za důležité zdůraznit, že bohoslužby nejsou jen naší společnou oslavou (celebrací) a vyjádřením zkušenosti víry, ale také naším společným voláním (invokací). Mají – jak píše australský luterský teolog Graham Hughes – „vokativní dimenzi“.⁶⁶ Obracíme se v nich k Bohu jako ke svému protějšku, a to v očekávání setkání s ním, živým a současně nepostižitelným, tvůrcem, milujícím bratrem, posvětitelém života a dokonavatelem vykoupení. Boží skutečnost se nevyčerpává v jazyku bohoslužby – tedy ve Slovu a svátostech, jakkoli jejich prostřednictvím Boží přítomnost zakoušíme.⁶⁷ Stejně tak se nevyčerpává v existenci našich bližních, jakkoli Boha poznáváme také v tváři svých bližních. Boží skutečnost přesahuje vše hmatatelné i duchovně přítomné, nám disponovatelné a představitelné. Bůh je nám při bohoslužbě blízký ve svém Duchu, ale současně zůstává od nás odlišný. Jen tak jej můžeme oslovovat jako svůj protějšek, který již dříve oslovil nás, a to s důvěrou v jeho další mluvení a jednání.

doc. Tabita Landová, Ph.D.

Univerzita Karlova

Evangelická teologická fakulta

Černá 9

115 55 Praha 1

tabita@etf.cuni.cz

⁶⁶ Graham Hughes, *Worship as Meaning: a Liturgical Theology for Late Modernity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 282.

⁶⁷ Srov. Aidan Kavanagh, *On liturgical theology: the Hale Memorial Lectures of Seabury-Western Theological Seminary, 1981*, Collegeville: Liturgical Press, 1985, 120.